

ԲԵՆԵԴԻԿՏՈՍ ԺԵ. ՊԱՊԸ ԵՒ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԸ

ԶԱԻԷՆ ՄՍԸՐԼԵԱՆ

Հայոց վրայ՝ Համաշխարհային Ա. պատերազմի ընթացքին գործադրուած ցեղասպանութիւնը այնքան ահաւոր եւ մեծ տարողութեամբ էր որ հակառակ Օսմանեան թուրքիոյ ուրացումին ու անոր դաշնակիցներուն՝ իրենց հանրային կարծիքին առջեւ եղեռնը «մեղմացնելու» գէթ սկզբնական շրջանին կատարուած ջանքերուն, լայն տարածում գտաւ Եւրոպայի եւ Ամերիկայի մէջ, ուր ժողովուրդը սկիզբը հատուկօրէն երեւցող ապա անընդհատ ու տակաւ բազմացող սարսափազդու իրողութեանց լրատուութեան իրագեկ դարձաւ: Համընդհանուր ընդվզումի եւ դատապարտութեան ալիք մը բարձրացաւ հանրային կարծիքին մէջ:

Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գէորգ Ե. 7 Ապրիլ 1915ին հեռագիրերով դիմած էր ԱՄՆի նախագահ Ուիլսոնին, Իտալիոյ թագաւոր Վիկտոր Էմմանուէլին, Ռուսիոյ Արտաքին Գործոց նախարար Սերկէյ Սազոնովին, Անգլիոյ ձորճ Ե. Թագաւորին, Ֆրանսայի նախագահին, որպէսզի ցոյց տան «Իւր(եանց) պաշտպանութիւնը հայ ազգին՝ իրենց դեսպանների միջոցով չէզոք պետութեանց վրայ ազդելով առաջն առնելու Տաճկահայաստանում կատարուող անգթութիւնների, սիստեմաթիք կոտորածի եւ կազմակերպուած թուրք-քրտական աւերումների»:

Թէեւ Գէորգ Ե. Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի կողմէ վատիկանի կատարուած դիմումի մը չհանդիպեցանք, վատիկան եւս մասնակից եղած է չէզոք պետութիւններէն ոմանց կատարած միջամտութիւններուն: Վատիկան Կ. Պոլսոյ մէջ ունէր պապական նուիրակ մը՝ Անճելօ Մարիա Տոլէի գերապայծառը, որ վատիկանը տեղեակ կը պահէր Օսմանեան կայսրութեան եղելութիւններէն, որոնց շարքին՝ այդ շրջանին ակնյայտ գործընթացի մէջ եղող հայոց դէմ գործադրուած եղեռնէն: Հայոց տեղահանութիւններն ու ջարդերը «խորունկ վիշտ» պատճառած էին Բենեդիկտոս ԺԵ. պապին: Վատիկանի հրահանգով Տոլէի գերապայծառը ուղղակիօրէն կող ըրած էր գերմանական եւ աւստրիական դեսպանատուներուն եւ Օսմանեան կառավարութեան՝ դադրեցնելու հայոց «բարբարոս հալածանքը»: Արդիւնքը եղած էր շարունակական խոստումներ գերմանական դեսպանատան եւ Բարձրագոյն դրան կողմէ, բայց գործնականին մէջ Օսմանեան կառավարութիւնը շարունակած էր

հայոց նկատմամբ իր դաժան ծրագիրը³։ Ի վերջոյ, պապական նը-
ւիրակը համոզուած էր թէ գերմանական եւ աւստրիական ղեկա-
նատուներուն իր դիմումները «անօգուտ» էին եւ թէ Օսմանեան
մեծ եպարքոսն ու Արտաքին Գործոց նախարարը ոչ մէկ ազդեցու-
թիւն ունէին Օսմանեան դահլիճին կամ Թալաթ, Էնվէր եւ Ճե-
մալ եռապետութեան վրայ։ Տոյչի նաեւ վատիկանի կը տեղեկագ-
րէր թէ թրքական ներքին տեղական իշխանութեանց խիստ հրա-
հանգներ տրուած էին հայոց նկատմամբ ու երբ այս հրահանգնե-
րը գործադրուէին, անոնք կը հաւաստէին թէ եղածէն անտեղեկ
էին⁴։

Մինչ այդ Բենեդիկտոս ԺԵ. պապը, 28 Յուլիս 1915ին Հա-
մաշխարհային Ա. պատերազմին մասնակից ժողովուրդներուն եւ
իրենց ղեկավարներուն կոչ ըրած էր ուժի չարաչառութեան եւ
ճնշումի ամէն միջոցի վերջ դնելու։ Կ. Պոլսոյ մէջ հրատարակուող
Իթթիհատի Հիւլալը աճմէր թերթը իր 15 Սեպտեմբեր 1915ի թի-
ւով տուած էր պապին կոչը Կ. Պոլսոյ լատին համայնքային տեղա-
կառուին մէջ լոյս տեսած ժամանակամիջոցին⁵։ Իթթիհատական
ղեկավարները գիտնալով հանդերձ թէ պապին կոչը նաեւ կը վե-
րաբերէր իրենց, չհասկնալ ձեւացուցած էին, կոչը հրատարակելով
այնպէս թէ իրենց բնաւ չէր վերաբերեր։

Բենեդիկտոս ԺԵ. պապը 15 Սեպտեմբեր 1915 թուակիր ձեռա-
գիր նամակ մը գրած էր Օսմանեան Թուրքիոյ Մոհամմէտ Ե.
Սուլթանին⁶։

Ստորեւ կը ներկայացնենք այդ նամակը⁷։-

Նորին Վսեմափառութիւն

ՄԱՀՈՄԷԹ Ե.

Կայսր Օսմանցիներուն

Վսեմափառ Տէր

Մինչ Մեր սիրտը Վը բզբտուի ի տես ահարկու պատերազմին արհա-
ւիրքներուն, որոնց մէջ Եւրոպայի մեծ տէրութիւններուն հետ՝ մխրճուած է
նաեւ Ձեր վսեմաշուք Տէրութեան հօր կայսրութիւնը, Մեզի կը հասնին
նաեւ սրտաճմլիկ հեծեճանքին արձագանգը ամբողջ ժողովուրդի մը, որ օս-
մանեան ընդարձակ հողատարածութեան վրայ աննկարագրելի տուայտանքի
ենթարկուած է։

Հայ Ազգը արդէն տեսաւ իր գաւակներէն շատերուն կախաղան բարձ-
րանալը իսկ ուրիշ շատ շատերուն, նաեւ բազմաթիւ եկեղեցականներուն,
անգամ եպիսկոպոսի, բանտարկութեան եւ աքսորին ենթարկուելը։ Իսկ այժմ
Մեզ կը տեղեկացնեն թէ, գիւղերու եւ քաղաքներու ամբողջ բնակչութիւնը
հարկադրանքի տակ իրենց տուները կը լքեն եւ անասելի գրկումներով եւ

չարչարանքով հեռաւոր կեդրոնացման վայրեր կը տեղափոխուին, ուր հոգեկան անձկութիւններէն զատ, ենթարկուած են լստին թշուառութեան գրկանքներուն եւ մինչեւ իսկ անօթութեան տուայտանքներուն:

Մենք հաւատացողն ենք, տէ՛ր Արքայ, թէ նման ծայրայեղութիւնները Ձեր վսեմափառ կառավարութեան կամքին հակառակ կը գործուին: Ուստի վստահութեամբ կը դիմենք Ձեր վսեմութեան եւ ջերմօրէն կը յորդորենք Ձեզ որպէսզի հաճիք Ձեր վեհանձն մեծարտութեամբ գթալ եւ միջամտել ի նպաստ ժողովուրդի մը որ իր դաւանած կրօնին զօրութեամբ իսկ Ձեր վսեմաշուք անձին հանդէպ հաւատարմութիւն կը պարտի: Եթէ Հայոց մէջ դաւաճաններ կամ ուրիշ ոճիրով յանցապարտներ կը գտնուին, թող անոնք օրէնքի համաձայն դատուին եւ պատժուին: Բայց Ձեր վսեմութիւնը, որ արդարութեան հանդէպ բարձր զգացումներ կը տածէ, թող թոյլ չտայ որ անմեղներ ալ պատիժի զո՛հ դառնան: Թող մոլորածներուն վրայ անգամ Ձեր վեհապետական ներողամտութիւնը իջնէ եւ Ձեր վեհափառութիւնը խաղաղութեան եւ ներումի իր աղերսուած եւ հօր խօսքը արտասանէ: Հայ Ազգը, այսպէս, բռնութիւններուն եւ վրիժառութեան դէմ ինքզինք ապահովուած զգալով պիտի օրհնէ իր Պաշտպանին օգոստափառ անունը:

Այս քաղցր յոյսով, Ձերդ վսեմութիւն, հաճեցէք ընդունիլ նաեւ Մեր յաւագոյն մաղթանքները արեւշատութեան եւ բարգաւաճման, եւ Ձեր ժողովուրդներուն երջանկութեան:

Վատիկանի Աթոռէն, 10 Սեպտեմբեր 1915

ԲԵՆԵԴԻԿՏՈՍ ԺԵ.

5 Հոկտեմբեր 1915ին Տոլչի գերապայծառը ներկայացաւ Բարձրագոյն դրան քաղաքական գործերու Տնօրէնին եւ յայտնեց թէ պապին ստորագրութիւնը կրող նամակն ունէր յանձնելիք Սուլթան Մոհամմէտ Ե-ին: Տնօրէնը երբ իր հարցումով տեղեկացաւ թէ պապական նամակը հայոց ի նպաստ դիմում մըն էր, յայտնեց թէ այդ «աննպաստ տպաւորութիւն պիտի ձգէր կառավարութեան վրայ», աւելցնելով թէ ոչ մէկ գերիշխան պետական ղեկավար ըստ միջազգային օրէնքի իրաւունք ունէր ալլ երկրի մը ներքին գործերուն միջամտելու: Ան նուիրակին ըսաւ թէ հայերը խաբած են պապը եւ թէ հայոց դէմ կիրարկուած միջոցառումները պաշտպանողական բնոյթ ունէին ճգմելու համար հայոց դաւադրութիւնը որ սպառնալիք էր՝ երբ Օսմանեան կայսրութեան գոյութիւնը վտանգուած էր: Նուիրակը ի պատասխան նշած էր թէ հայոց դէմ կիրարկուած ճնշիչ միջոցառումները, բարբարոսութիւններու մանրամասնութիւնները կայսրութեան սահմաններէն դուրս տարածուած էին եւ թէ պապը «անտարբեր [չէր կրնար մնալ] այս ոճիրներուն [նկատմամբ]»⁸:

Օսմանեան 1908ի սահմանադրութենէն ետք Թուրքիոյ Սուլթանին իշխանութիւնը սահմանափակուած էր: Իշխանութիւնը Իթթիհատ Վէ Թերաքքը կուսակցութեան, այսպէս կոչուած «Երիտասարդ Թուրքերու» ձեռքն էր: Իթթիհատական ղեկավարները Տոլչի գերապայծառին միջոցաւ փոխանցուած պապին նամակը լապաղումով յանձնեցին հասցէատիրոջ՝ Նիւ Եորք Թայմզ թերթը իր 11 Հոկտեմբեր 1915ի թիւով կը հաղորդէր թէ Կ. Պոլսոյ մօտ պապական նուիրակ Գերապայծառ Տոլչի, Վատիկանին հայկական արհաւիրքներուն մասին տեղեկացուցած ըլլալով, Բենեդիկտոս պապը ձեռագիր նամակ մը գրած էր Սուլթանին՝ հաչերուն ինայեղու համար: Հեռագրալուրը 10 Հոկտեմբերին Հռոմէն ղրկուած էր¹⁰:

Իթթիհատական ղեկավարները շատ դառնութեամբ բողոքած էին Տոլչի գերապայծառին՝ այս պապական նամակին համար, ըսելով թէ անոր տուն տուողը սխալ կամ չափազանցուած տեղեկութիւններ էին եւ թէ պատերազմի ատեն չէին կրնար Անատոլիի խորերը հսկել, ու տարտամ խոստումներ ըրած էին վերապրողներու առընչութեամբ¹¹: Ըստ երեւոյթին Սուլթան Մոհամմէտ Ե.ին ալ դիւանակալական պատրուակներով ուշ փոխանցած էին նամակը, թերեւս միջազգային մամուլի մէջ լրատուութեան օրերուն:

Մեծն Բրիտանիան, իբրեւ դաշնակից պատերազմիկներէն գլխաւորը, մօտէն հետաքրքրուած էր իւրայատուկ շարժառիթով (յատկապէս պատերազմական քարոզչութեան գծով) Բենեդիկտոս ԺԵ. պապին հայկական եղեռնին առընչութեամբ առած քայլերէն:

Անգլիոյ Ֆորէյն Օֆիսի արխիւներու մեր պրպտումներուն ընթացքին հետեւեալ երկու ուշագրաւ վերձանուած ծածկագիր հեռագիրերուն հանդիպեցանք, որոնք առընչուած են մեր նիւթին: Հեռագիրը Պր. Կրեկըրիի կողմէ է, Վատիկանէն Լոնտոն ղրկուած 16 Հոկտեմբեր 1915ին եւ նոյն օրը թիւ 76 համարի տակ Լոնտոն ստացուած է: Պր. Կրեկըրի բրիտանական պաշտօնատար մը ըլլալու է:

Ստորեւ երկու հեռագիրերը լրիւ.-

Այս առտու հարց տուի պետական քարտուղար կարտինալին թէ ինչ էր պապին գործարքը հայկական ջարդերուն նկատմամբ:

Ան ըսաւ թէ կոստանդնուպոսոյ պապական պատուիրակը դեռ Յուլիսին հրահանգ ստացած էր հարցը ուժգնօրէն վերառնելու եւ թէ Վատիկան բնաւ չէր դադրած գինք մղելու յաւելեալ ճիգերու առընչութեամբ: Սակայն իր ջանքերը արժէւորուած չէին: Պապը 10 Սեպտեմբերին Սուլթանին հասցեագրած էր ձեռագիր նամակ մը, որուն ցարդ պատասխանը չէր ստաց-

լած. ան նաև զօրաւոր դիմումներ կատարած էր գերման եւ աւստրո-հունգարական կառավարութիւններուն՝ ճնշում բանեցնելու Օսմանեան կառավարութեան վրայ որ ջարդերը դադարեցնեն:

Կարտիսալը ուրախ պիտի ըլլար գիտնալու թէ Նորին Վեհափառութեան կառավարութիւնը կրնա՞ր որեւէ թելադրանքներ ընել Վատիկանի կողմէ աւելի ազդու գործարքի համար:

Յարդ առնուած գործարքը յաջա բոլոր հայերուն է՝ անկախ իրենց դաւանանքէն եւ ոչ միայն յաջա հայ կաթողիկէներուն¹²:

Ֆորէյն Օֆիսի մէջ Մեծն Բրիտանիոյ արտաքին գործերու պատասխանատուներ, անշուշտ խորհրդածելէ ետք, հինգ օր անց, 21 Հոկտեմբեր 1915 ուշ գիշերին, թիւ 53 համարակիր հետեւեալ ծածկագիրը հեռագիրը կը ղրկէին Վատիկան գտնուող Պր. Կրեկըրին:

Քու թիւ 76 հեռագիրդ (16 Հոկտեմբերի)

Պապին ոչ մէկ գործարք առնել կրնամ թելադրել, բացի իր տեսակէտին հրապարակային արտայայտութենէն:

Դուք կրնաք, անշուշտ եթէ յարմար կը նկատէք, տալ ամէնէն պաշտօնական ապահովութիւնը, Նորին Վեհափառութեան կառավարութեան կողմէ, որ անոնք երբեք չեն դրդած կամ քաջայերած որեւէ հակական ըմբոստութիւն թուրքերուն դէմ եւ մեր թշնամիներուն կողմէ այդ իմաստով կատարուած բոլոր յայտարարութիւնները որեւէ հիմունքէ գուրկ են¹³:

21 Հոկտեմբեր 1915ին Նիւ Եորք Թայմզի մէջ երեւցած լրատուութիւն մը, որ հեռագիր մըն էր 20 Հոկտեմբերին Հռոմէն տրուած, կը յայտնէր թէ «Հայոց պատրիարքը պապին շնորհակալութիւն յայտնած էր թուրքիոյ հայերուն ի նպաստ իր միջամտութեան համար: Հռոմի մէջ կը կարծուէր թէ այս եղած էր պապին հեռագրին ունեցած դրական հետեւանքներուն շնորհիւ, այլ լապէս Հայոց պատրիարքը լուռ պիտի կենար»¹⁴: Յստակ չէ թէ թերթը որուն կ'ակնարկէ Հայոց պատրիարք ըսելով¹⁵:

Մոհամմէտ Ե. Սուլթանը բաւական ուշ, մանաւանդ Մեծ Եղեռնի ընթացքին կարեւոր հատուածին (Ապրիլ-Մեպտեմբեր 1915) աւարտէն ետք, պատասխանած է Բենեդիկտոս ԺԵ. պապին նամակին, 10 Նոյեմբեր 1915ին, իթթիհատական ղեկավարներու՝ Գերապալձառ Տոլչիի փոխանցածին հետեւողականութեամբ¹⁶:

Սուլթան Մոհամմէտ Ե. Բեշատ իր նամակին մէջ նշած է թէ Վատիկան հասած տեղեկութիւնները հայոց մասին «համապատասխան չէին իրողութեանց», թէ հայերը պատերազմական վիճակը շահագործելով թշնամի բանակներու հետ կը գործակցէին եւ թշնամի կառավարութիւններէ քաջայերուած լեղափոխական շար-

Ժուժով մը դժուարացուցած էին կայսրութեան կացութիւնը եւ երկրին պաշտպանութիւնը: Սուլթանը աւելցուցած էր թէ ամբողջ Անատոլուի տարածքին հայերը ընդհանուր ապստամբութիւն մը կազմակերպած ըլլալուն Օսմանեան իշխանութիւններուն համար անկարելի եղած էր զանազանել իրադրասէր տարրերը խանգարիչներէն եւ թէ կառավարութիւնը ռազմաճակատի շրջանի հայերը տեղահանած էր մղուելով կայսրութեան գերագոյն շահերէն: Սուլթանը եզրափակած էր իր պատասխանը նշելով թէ ինք «հայրական հոգածութիւն» ունէր իր հպատակներուն հանդէպ առանց խտրութեան ցեղի եւ կրօնի¹⁷:

Ինչպէս կը տեսնուի Սուլթանին պատասխանէն, գրուածները իրականութեան չէին համապատասխաներ: Թերեւս իթթիհատական ղեկավարները այդպէս հաւատացուցած էին Սուլթանին եւ կամ ան գիտակցօրէն պապին կը ջանար թրքական ծանօթ լանկերգերը կրկնել՝ իթթիհատական նախարարներու թելադրանքով:

Ամէն պարագայի, Սուլթանը իթթիհատի ձեռքին գործիք էր: Այս մասին 1913էն 1922 Պոլսոյ հայոց պատրիարք Զաւէն Արք. Տէր Եղիայիան իր պատրիարքական լուչերուն մէջ կը գրէ. «Սուլթան Բեշատ արդէն իսամաճիկ մըն էր, մինչեւ իրիկուն գինով... Իթթիհատը առանց անոր լուր տալու ամէն բան կ'ընէր, շատ անգամ նոյնիսկ անոր ստորագրութիւնը ղնելով: Ինծի կը հաւաստէին թէ երբոր ոեւէ գրութիւն իրեն կը ներկայացուէր ստորագրելու համար, կը հարցնէր թէ «Իթթիհատը լուր ունի՞ ասկէ» եւ երբ իրեն կ'ըսուէր թէ անոր հաւանութեամբ գրուած է, անվարան կ'ստորագրէր, շատ անգամ առանց նոյնիսկ կարդալու»¹⁸:

Պապը իր Կ. Պոլիս գտնուող նուիրակին միջոցաւ որ կապ ունէր երկրի ներսերը գործող օտարազգի կաթողիկէ կղերականներու (որոնց մէջ գերմանացիներ ալ կային), լաւատեղեակ էր անցուդարձերուն ու գործադրուող եղեռնին: Տոլչի վատիկանի տեղեկացուցած էր թէ հայերը «որեւէ յեղափոխութեան չեն մասնակցած»¹⁹: Միւս կողմէ ակներեւ էր թէ բացի Կ. Պոլսէն եւ հատուկենտ քանի մը բնակավայրերէ, ռազմական ճակատներուն առընչութիւն չունեցող շրջաններու հայութիւնն ալ տարագրուած էր:

Բենեդիկտոս ԺԵ.ի նամակը հասած էր Մեծ Եղեռնի ընթացքի կարեւորագոյն հատուածի աւարտէն ետք եւ ազդեցութիւն ունեցած չէր իթթիհատական ղեկավարութեան հայասպան քաղաքականութեան վրայ: Ըստ Տոլչի գերապայծառին վատիկանի ըրած տեղեկատուութեան, պապական նամակը թրքական կառավարութեան համար եղած էր «շատ դառն, անմարտելի դեղահատ մը»²⁰:

Պապը իբր հռոմեական կաթողիկէ եկեղեցւոյ պետ, բարոյական մեծ կշիռ ունէր միջազգային հանրային կարծիքին մօտ:

Բենեդիկտոս ԺԵ. պապը չգոհանալով Սուլթանէն ստացուած պատասխանէն, հրապարակայնօրէն իր տեսակէտերը պարզեց, այս ձեւով ընդառաջելով Մեծն Բրիտանիոյ փափաքին:

Պապը 6 Դեկտեմբեր 1915ին վատիկանի մէջ տեղի ունեցած իր եւ կարտինալներու եկեղեցական ժողովին յայտարարեց թէ տասնվեց ամիսներէ ի վեր հակառակ կատարուած աւերին եւ հոգիներու մէջ աճող խաղաղութեան փափաքին, որուն ընթացքին ինք իր միջոցներուն ամէն ուժը գործածած էր՝ աղետալի պատերազմը կը շարունակուէր եւ «նոյն ժամանակը անբախտ հայ ժողովուրդը գրեթէ ամբողջութեամբ կը բնաջնջուէր» (dum miserima Armeniorum gens prope ad interitum adducitur)²¹:

9 Դեկտեմբեր 1915ին Նիւ Եորք Թայմզ կը հաղորդէր թէ պապէն պիտի խնդրուի Գերմանիոյ վիլհելմ Քայզերին նոր կոչ մը ընել:

Բրիտանական Հայկական Կոմիտէի անդամներէն Թ. Օ՛Քաննըր, 20 Նոյեմբերին յայտնեց թէ Անգլիոյ պետական քարտուղարը՝ Լորտ Ռոպըրթ Սեսիլ խորհրդարանին մէջ յայտարարած էր թէ մարդկութիւնը երախտապարտ էր պապին իր արդէն իսկ առած քայլերուն համար, եւ թէ հասկցած էր թէ պապը ուղղակի կոչ պիտի ընէր Քայզերին ի յաւելումն Թուրքիոյ Սուլթանին իր ըրած կոչին²²: Անկախ պապին նախապէս նշուած դիմումներէն, Գերմանիոյ եւ Աւստրո-Հունգարիոյ կառավարութիւններուն, Քայզերին կատարուած հրապարակային դիմումի մը ծանօթ չենք:

Բենեդիկտոս ԺԵ. պապը աւստրիացի պատուիրակ մը զրկեց Սուլթան Մոհամմէտ Ե.ին, որ առիթը ունեցաւ Սուլթանին ներկայանալու. վերջինիս կողքին երիտթուրք թարգման մը կար: Պապը Սուլթանէն խնդրեց վերջ դնել հայոց դէմ գործադրուած եղեռնին, բայց Սուլթանը խուսափեցաւ պատասխան մը տալէ եւ ըստ աւստրիացի պատուիրակին «ոչ մէկ նշան ցոյց տուած էր հարցը հասկնալու»²³:

7 Օգոստոս 1917ին, Բենեդիկտոս ԺԵ. պապը դիմեց Համաշխարհային Ա. պատերազմին մասնակից կողմերուն՝ խաղաղութեան վերահաստատումին համար: Պապը խաղաղութեան հասնելու համար հինգ պայմաններ առաջադրեց: Անոնցմէ մէկուն մէջ ան կը ճշդէր թէ «ուղղամտութեան եւ արդարասիրութեան միեւնոյն Ոգին պիտի կարգադրէ բոլոր ուրիշ հողային եւ քաղաքական խընդիրները, այսինքն՝ Հայաստանին վերահաստատման, պալքանեան պետութեանց, Փոլոնիոյ նախկին թագաւորութեան մաս կազմող

երկիրներու վերաբերեալ հարցերը, որոնց պատմական տոհմիկ ա-
ւանդութիւնները եւ մասնաւորապէս ներկայ պատերազմին ըն-
թացքին կրած տառապանքները պէտք են, իրաւամբ, իրենց վրայ
հրաւիրել ազգերու համակրութիւնը»²³ :

Մինչ Բենեդիկտոս ԺԵ. պապին նախկին դիմումները մարդա-
սիրական հիմք ունէին, այս վերջին յայտարարութիւնը արդէն
քաղաքական բնոյթ ունէր: Պապը կոչ կ'ընէր պատերազմի ելքը
տակաւին անորոշ շրջանին՝ վերահաստատել Հայաստանի պետու-
թիւնը, որ իրաւականօրէն դադրած էր 1375ին:

Ռուսական Հոկտեմբերեան Յեղափոխութիւնէն ետք Անդրկով-
կասի ճակատին եւ այլ ճակատներուն հնչած էր ուռւս զինուորնե-
րու տունկանչի հրամանը եւ այդ գծով անոնց նահանջէն ետք Ա-
րեւմտեան Հայաստան սկսած էին ներխուժել Օսմանեան զօրքերը:
Օսմանեան Թուրքիան, ապաւինած Գերմանիոյ նեցուկին ու Ռուս-
իոյ վրայ բանեցուցած ճնշումին, 3 Մարտ 1918ին ստորագրեց
Պրեսթ-Լիթովսքի, հայոց համար աննպաստ, դաշնագիրը: Ըստ
դաշնագրի Դ. յօդուածին, Ռուսիա պարտէր ապահովել իր զօրքե-
րու դուրսբերումը Արեւելեան նահանգներէն եւ վերադարձնել հո-
ղամասը Թուրքիոյ Ալաինքն, սահմանագիծը ետ պիտի տարուէր
ոչ թէ մինչեւ 1914ի Ռուս-թրքական սահմանը, այլ անկէ ալ ան-
դին՝ Արտահանի, Կարաի եւ Պաթումի մարզերէն: Յստակ էր թէ Ա-
րեւմտեան Հայաստանէն ուռւս զօրքերու վերադարձը ինչ կրնար
նշանակել Մեծ Եղեռնէն վերապրած կամ շրջանը վերադարձած
հայերուն, որոնցմէ ոմանք վրիժառու արարքներու ալ դիմած էին:

Արդէն շրջանառութեան մէջ էին վերանորոգուած հայկական
ջարդերու լուրերը: Մեծն Բրիտանիոյ դահլիճը նկատած էր թէ
«թուրքերը ոչնչացման գործողութիւններու սկսած էին: Հայոց
համար վտանգը ծայրագոյն էր...»²⁵ :

Հռոմ բնակող հայ կաթողիկէներու խումբ մը Բենեդիկտոս
ԺԵ. պապէն խնդրած էր հայութեան պաշտպանութիւնը. անոնք
շեշտած էին թէ Պրեսթ-Լիթովսքի դաշնագրով վերադարձուող
շրջաններու հայութիւնը բնաջնջման վտանգի ենթակայ էր: Ու
այսպիսի «արտափելի բնաջնջում» մը արգելելու համար կը դի-
մէին պապին²⁶ : Ազգային պատուիրակութեան նախագահ Պօղոս
Նուպարն ալ Վատիկանի պետական քարտուղար Կարտինալ Կաս-
բարիին կը գրէր խնդրելով Վատիկանի թիկունքը, յայտնելով թէ
միայն պապը կրնար ազդեցիկ քայլերով ճնշում բանեցնել թրքա-
կան կառավարութեան վրայ եւ ամբողջական բնաջնջումէ ազատել
հայ ազգը²⁷ :

Բենեդիկտոս ԺԵ. պապին պատասխանը անմիջական եղաւ: Ան գիտակցեցաւ այն ահաւոր վտանգին որ հայոց մնացորդացին կը սպառնար: Պապը 12 մարտ 1918ին Պրեսթ-Լիթովսքի դաշնագրին ստորագրութենէն ետք, նամակ մը գրեց Սուլթան Մոհամմէտ Ե.ին:

Ստորեւ նամակը²⁸.-

Նորին Վսեմափառութիւն Մոհամմէտ Ե.ի
Օսմանցիներու Սուլթանին

Վսեմափառ Տէր,

Կոչին զոր Մենք յղեցինք 10 Սեպտեմբեր 1915ին Ձերդ Վսեմափառութեան, որ Ան գթար դժբախտ հայերու վիճակին, Ձերդ Վսեմափառութիւնը պատասխանեց յաջորդող Նոյեմբեր ամսուան 10ին, Մեզի տարով բացատրութիւններ եւ երաշխիքներ: Եւ իրապէս, այն խորունկ տխրութեան մէջ Ռորուն մեզ կ'ենթարկէին պատերազմի դիտացաւերը, Մեզի ուժեղ հանգստութիւն եղաւ յետագային հասկնալու որ զգալի բարեյաւում մը տեղի ունեցած էր այս դժբախտ ժողովուրդին վիճակին մէջ, որուն կը սպառնար սարսափելի աղէտ մը:

Այս երջանիկ հետեւանքը Մեր ճնշող աղօթքներուն, Ձերդ Վսեմափառութեան լաւ տրամադրութիւններուն այս շօշափելի փաստը այժմ կը մղեն Մեզ Ձեզ մասնակից ընելու այն մտահոգութեան որ Մեզի կը մղեն տեղեկութիւնները, որոնք կրկին կը հասնին մինչեւ Մեզի եւ այն վախերը որոնք Մենք կը զգանք տեսնելու անբախտներուն համար վերանորոգումը անցեալի անտեղիտալի տառապանքներուն, որոնց ենթակայ եղան:

Խաղաղութեան դաշնագրի պայմաններով, որոնք Ձեր Վսեմափառութեան բանակները, միացած Ձեր դաշնակիցներու բանակներուն պարտադրեցին Ռուսիոյ, նկատաւելի հողամասեր կը վերադառնան թուրքիոյ տիրապետութեան տակ եւ այս հողամասերը մեծ մասամբ բնակուած են հայերէ:

Գութը որով կը խնային եւ կը պաշտպանեն անգէն եւ անմեղ ժողովուրդները, նուէրն է ուժեղներուն, որոնք դիտեն կիրարկել առատաձեռնութիւնն ու գթասրտութիւնը: Եւ այժմ որ այլեւս չկայ վախնալու պատճառ, այժմ որ կը դադրին գինուորական կարգի պատճառները՝ նշուած Ձերդ Վսեմափառութեան կողմէ իր 10 Նոյեմբերի նամակին մէջ, եւ որ ընդհակառակը Օսմանեան կայսրութիւնը դէպի հիւսիս կը տարածէ իր ընդարձակ հողամասը, կրնայ այս խեղճ հայերը իրենց վրայ իջած տեսնել Արքայական գութն ու շնորհը:

Յուսարով որ Ձերդ Վսեմափառութիւնը պիտի ուզէ Մեր խորհուրդներուն ընթացք տալ եւ որ արդարութեան եւ շնորհքի բարձրացուած զգացումով մը ան յարմար պիտի նկատէ անհրաժեշտ քայլերը առնել ի նպատակ

այս դժբախտներուն պատերազմէն դարձածներուն, կը խնդրենք Ձերդ Վսեմափառութենէն ընդունիլ մեր լաւագոյն մաղթանքները Ձեր պահպանումին եւ Ձեր բարգաւաճման, ինչպէս նաեւ Ձեր ժողովուրդներու երջանկութեան համար:

ԲԵՆԵՏԻԿՏՈՍ ԺԵ. ՊԱՊ

Սուլթանը, որ իր կեանքի վերջալուսին էր, չէր կրնար իթթիհատականներու կառավարութեան վրայ, եթէ անշուշտ փափաքէր, ուժգնօրէն ազդել: Սուլթանը 15 Մայիս 1918ին պատասխանեց պապին նամակին: Ան պապին ի միջի այլոց յայտնեց թէ բոլոր Օսմանեան հաւատարիմ հպատակները պիտի շարունակէին վայելել Բարձրագոյն դրան «հայրական պաշտպանութիւն»ը եւ Բ. դրան ջերմ փափաքն էր տեսնել հայերը խաղաղ եւ դո՛ւ բարգաւաճման մէջ, իրենց կից իսլամ քաղաքացիներու հետ կողք կողքի ապրող²⁹:

Սուլթանին նամակը գրուած ժամանակաընթացքին Արեւմտեան Հայաստանի մէջ զանգուածային ջարդերը վերսկսած էին: Փորէյն Օֆիսը ամէն օր նման լուրեր կը ստանար³⁰: Սուլթանին նամակը կեղծիք էր:

Ճիշդ է թէ իթթիհատական ղեկավարութիւնը մտահոգուած էր պապական նամակին միջազգային մամուլին վրայ ունենալիք ազդեցութենէն եւ ջարդերու մասին անոնց տալիք լայն անդրադարձէն, այսուհանդերձ չհրաժարեցաւ իր հայասպան վարքագիծէն:

Բենեդիկտոս ԺԵ. պապի կատարած դիմումները բոլոր հայերուն համար էին: Հակառակ կարգ մը ղեսպանատուներու միջնորդութեանց որ հայ կաթողիկէներ խնայուէին, իթթիհատական ղեկավարութիւնը բացի ձեւական քանի մը երեւոյթներէ – մեծ մասամբ խարուսիկ – խտրութիւն չդրաւ հայերու միջեւ իր ցեղապանական ծրագրի գործադրութեան ատեն: Նշենք թէ հայ կաթողիկէ կղերէն հինգ եպիսկոպոսներ սպաննուեցան, չորս ալ տարագրուեցան եւ անոր հետեւանքով մեռան, 140ի հասնող քահանաներ եւ կրօնաւորներ եւ աւելի քան 40 մայրապետեր նահատակուեցան³¹: Ինչպէս կը տեսնուի, պապին դիմումները նոյնիսկ հայ կաթողիկէներուն չնպաստեցին:

Սեւրի դաշնագիրին ստորագրութենէն երկու ամիս առաջ, Փարիզի վեհաժողովին Հայկական պատուիրակութեան նախագահ Պողոս Նուպար փաշան, 6 Յունիս 1920 թուակիր նամակով մը դիմեց Բենեդիկտոս ԺԵ. պապին, իր հեղինակութիւնը ազդու կերպով գործածելու, որպէսզի հայութեան վերապրող մնացորդացը

փրկուէր վերահաս բնաջնջումէ եւ նիւթական օժանդակութիւն ստանար քաղաքակիրթ աշխարհէն եւ միանգամընդմիջտ փրկուէր իրեն ապահովելով հողային, քաղաքացիական եւ տնտեսական իրաւունքներ: Պօղոս Նուպար կը յայտնէր թէ Տրապիզոնի հայ կաթողիկէ վիճակաւոր Յովհաննէս Արք. Նազլեանը պապին պիտի ներկայացնէր հայկական հարցի լուծման Ազգային պատուիրակութեան պատկերացումին մանրամասնութիւնները³²: Միջազգային քաղաքական իրադրութեան մէջ, որքան ալ մեծ ըլլար վատիկանի Աթոռին բարոյական հեղինակութիւնը, ան քաղաքականօրէն սահմանափակուած էր: Ամէն պարագայի Բենեդիկտոս ԺԵ. պապի վախճանման առթիւ խաղաղութեան վեհաժողովի Հայկական պատուիրակութեան 22 Յունուար 1922 թուակիր ցաւակցական հեռագրին մէջ, ան նկատուած էր «հայոց բարերար եւ պաշտպան»³³:

ՄԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹ Կանչ, շաբաթաթերթ, Պէյրութ, թիւ 151, 22 Ապրիլ 1995, էջ 74: Մեր «Գէորգ Ե. կաթողիկոսի հեռագիրը եւ դաշնակիցներու 1915ի մայիսեան միացեալ լայտարարութիւնը», գրութեան մէջ (տես՝ Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, ԺԷ հատոր, 1997, էջ 117-125), անդրադարձած ենք Գէորգ Ե. կաթողիկոսի հեռագրային գիմումներուն:
- ² The Vatican Secretary of State Archives, File Austria 472, No. 10605, Monsignor Dolci to Cardinal Gasparri, 19 September 1915, as quoted by Manoug J. Somakian, *Empires in Conflict: Armenia and the Great powers 1895-1920*, London-New York, 1995, էջ 91.
- ³ *Ibid.*, No. 10604, Dolci to Gasparri, 19 September 1915, as quoted by Somakian, p. 91.
- ⁴ *Ibid.*, No. 12534, Dolci to Gasparri, 26 November 1915; No. 21687, Dolci to Gasparri, 12 December 1915; No. 9181, Dolci to Gasparri, 29 July 1915; No. 12687, Dolci to Gasparri, 20 December 1915, as quoted by Somakian, էջ 91.
- ⁵ *Les Memoires de Mgr. Jean Naslian, Eveque de Trebizonde, sur les événements politico-religieux en Proche Orient de 1914 à 1928*, Vienne, 1955, vol. I, էջ 524.
- ⁶ Նոյն, էջ 38:
- ⁷ Յովհաննէս Արք. Նազլեան, *Յուշեր, հատոր Ա.*, Պէյրութ, 1960, էջ 589ի վրայ տըրուած է Բենեդիկտոս ԺԵ. պապին Սուլթան Մոհամմէտ Ե-ին գրած նամակը հայերէնով: Մեր տուածը Նազլեան Արք.ի Ֆրանսերէն վերեւ նշուած հատորին մէջ տպուած (էջ 523) իտալերէն լեզուով տրուած նամակին հայերէն թարգմանութիւնն է, մեր խնդրանքով կատարուած Հ. Առդրանիկ Վրդ. Կոստեանի կողմէ, որ աւելի հարազատ է ընթացին:
- ⁸ The Vatican, Secretary of State Archives, File Austria 472, No. 11335, Dolci to Gasparri, 11 October 1915, as quoted by Somakian, էջ 91.
- ⁹ *Les Memoires*, էջ 38:

- ¹⁰ *New York Times*, New York, October 11, 1915, as given in photostatic copy by Richard Diran Kloian, *The Armenian Genocide*, Berkeley, 1981, էջ 66.
- ¹¹ *Les Memoires*, էջ 38.
- ¹² F. O. 371/2488.
- ¹³ *Նորժ*.
- ¹⁴ *New York Times*, New York, October 21, 1915, as given in photostatic copy by Kloian, էջ 78.
- ¹⁵ Զաւէն Արք. Տէր Եղիայեան, Թուրքիոյ հայոց պատրիարքը 1913-1922, իր Պատրիարքական Թուշերս, Գահիրէ, 1947, գիրքին մէջ կը նշէ թէ «[Մոն. Տոլէի] 1916ին սկիզբը ինծմէ նամակ մը ուղեց Պապին ուղղեալ, որով իր միջնորդութիւնը պիտի խնդրէի մեր ազգին համար եւ շնորհակալութիւն պիտի յայտնէի Տոլէի համար: Այս դուռն ալ բախած ըլլալու եւ բան մը պակաս ձգած չըլլալու համար պահանջուած նամակը գրեցի՝ առանց մեծ հաւատք մը ունենալու ...» - ապա կ'աւելցնէ,- պատասխանին մէջ պատը շնորհակալութիւն կը յայտնէր եւ կը խոստանար Թուրքիոյ քրիստոնէիցի ի նպատակ ամէն ջանք ի գործի դնելը» (էջ 158): Նկատելով որ Զաւէն Արք. իր յուշերը տարիներ ետք գրած է, թէ եւ ունեցած է օրադիր մը. նկատի առած քանի մը թուականի սխալներ իր յուշերուն մէջ, կը տարուինք մտածելու թէ արդեօք ինք էր պապին շնորհակալութիւն յայտնողը: Ամէն պարագայի Զաւէն Արք. Գերապայծառ Տոլէի գործունէութեան թերահաւատութեամբ կը ծօտենայ եւ կը թուի լաւատեղեակ չըլլալ իրադրութեանց երբ կը գրէ (էջ 159) «... Տոլէի պալատին հետ շփում չէր կրնար ունենալ եւ ոչ ալ Ս. պապին նամակները կրնային Սուլթանին ուղղուած ըլլալ»:
- ¹⁶ Ignatius Peter XVI Batanian, *The Armenian Tragedy*, [Rome, 1965], p. 32: Նազլեան Արք. իր Փրանսերէն յուշերուն մէջ (հատոր Բ., Վիեննա, 1955, էջ 363ի տողատակը) 1915ի տեղ 1917 նշած է ինչ որ վրիպումի արդիւնք է:
- ¹⁷ The Vatican Secretary of State Archives, File Austria 472, No. 12687, the Sultan to Pope, 19 November 1915, as quoted by Somakian, էջ 92: Մանուկ Սոմաքեան, իր գիրքին մէջ Սուլթանին անունը չէ նշած, ծանօթագրութեան մէջ նշած է ճշգրտօրէն Սուլթան Մոհամմէտ Իեշատ Ե., իսկ գիրքին ցանկ նիւթոցին մէջ սխալմամբ նշած է Սուլթան Ապտիւլ Համիտ:
- ¹⁸ Զաւէն Արք., էջ 159:
- ¹⁹ The Vatican, Secretary of State Archives, File Austria 472, No. 9181, Dolci to Cardinal Gasparri, 25 July 1915, as quoted by Somakian, էջ 93.
- ²⁰ *Ibid.*, No. 21687, Monsignor Dolci to Cardinal Gasparri, 12 December 1915, as quoted by Somakian, էջ 93.
- ²¹ *Les Memoires*, էջ 39.
- ²² *New York Times*, New York, December 9, 1915, as given in photostatic copy by Kloian, էջ 110.
- ²³ *Les Memoires*, էջ 39-40.
- ²⁴ Նազլեան, *Թուշեր, Ա. հատոր, Պէլրութ*, 1960, էջ 599: Տրուած է նաեւ Լեւոն Վարդանի Ժամանակագրութիւն Հայկական Տասնհինգի 1915-1923, Պէլրութ, 1975, էջ 143ի վրայ:

- ²⁵ CAB 24/144 Eastern Report, No. LX, "Armenia" secret, 21 March 1918, CAB 24/145 Eastern Report No. LXX and LXXXII, 30 May and 18 June 1918, as quoted by Somakian, էջ 199.
- ²⁶ Archives des PP Mechitaristes, Venice, File 1918, Armenian Catholics to the Pope Benedict XV, Rome, 7 March 1918, as quoted by Somakian, էջ 199.
- ²⁷ The Vatican Secretary of State Archives, File 57, No. 60608, Boghos Nubar to Cardinal Gasparri, 11 March 1918, as quoted by Somakian, էջ 199.
- ²⁸ *Les Memoires de Mgr Jean Nashian*, vol. II, Vienne, 1955, էջ 942-943.
- ²⁹ The Vatican, Secret Archives, File 112, No. 67801/69801, the Sultan to the Pope, Constantinople, 15 May 1918, as quoted by Somakian, էջ 200.
- ³⁰ F.O. 371/3406
- ³¹ *Լազիսի, Յուզիք, Ա. Տառնը*, էջ 27-28.
- ³² *Batanian*, էջ 33.
- ³³ *Լազի*, էջ 34.

POPE BENEDICT XV
AND
THE ARMENIAN GENOCIDE
(Summary)

ZAVEN MISSIRLIAN

In his telegram of April 7, 1915, Catholicos Gevorg V of All Armenians asked the President of the U.S.A., Woodrow Wilson, the King of Italy, Victor Emmanuel III, the Foreign Minister of Russia, Sergei Sazonov, King George V of England, and the President of France, Raymond Poincaré, to show "their support to the Armenian nation through their embassies by influencing the neutral states to preempt the cruelties, systematic massacres and organized Turko-Kurdish destructions in Ottoman Armenia." There is no indication, however, of any letter sent by the Armenian Catholicos to the Pope, Benedict XV.

However, at that time, Monsignor Dolci, the papal nuncio in Constantinople, was providing the Vatican with continuous reports of the Armenian atrocities.

The Vatican commanded Monsignor Dolci to contact the German and Austrian embassies in Constantinople and the Ottoman government, urging them to stop the "barbarian persecution" of the Armenians. The requests were answered by pledges from the Ottoman government, but in practice the latter continued its plan against the Armenians. On September 15, 1915, the Pope sent a letter in his own handwriting asking the Ottoman Sultan to interfere in support of the Armenians.

Later on, when the Turks resumed their attacks on the Armenians, especially in the areas which had been reintegrated into the Ottoman Empire by the Brest-Litovsk Agreement, the Pope sent a second letter to the Ottoman Sultan on March 12, 1918, asking his kingly grace for the Armenians.

The author of the article stresses, however, that these letters could not have changed the course of the events because the Sultan himself had turned into a figurehead while the real power in the Empire was in the hands of the leaders of the Committee of Union and Progress.